

RIGHTS AND DIPLOMACY IN SEARCH OF EFFECTIVE WAYS OF RESTITUTING CULTURAL PROPERTY

The article sums up the restitution efforts which have been undertaken by the Ministry of National Heritage. It presents some effective ways of recovering cultural property and discusses the role of such institutions as the police or the prosecutor's office. Particular attention is drawn to work on researching Polish wartime losses and initiatives connected with popularising knowledge about cultural property lost as a result of World War II.

Uroczyste przekazanie obrazu Aleksandra Gierymskiego *Żydówka z pomarańczami* 27 lipca 2011 r., siedziba resortu kultury. Od lewej: Bogdan Zdrojewski, minister kultury i dziedzictwa narodowego, dr Agnieszka Morawińska, dyrektor Muzeum Narodowego w Warszawie, Andrzej Klesyk, prezes Zarządu Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń Społecznych SA – sponsora, który pokrył koszty związane z odzyskaniem obrazu. Fot. Danuta Matloch

ELŻBIETA ROGOWSKA

RACJA I DYPLMACJA

W POSZUKIWANIU SKUTECZNYCH
SPOSOBÓW RESTYTUCJI
DÓBR KULTURY

Zarówno powojenna akcja rewindykacyjna, jak i sukcesy Polski w tej dziedzinie po 1990 r. dowodzą, jak wiele w powyższej materii osiągnięto. Tym niemniej rzeczywistość, w której 67 lat po wojnie funkcjonują instytucje odpowiedzialne za rewindykację dzieł sztuki, pokazuje jak istotne jest obecnie poszukiwanie skutecznych sposobów odzyskiwania strat wojennych; sposobów nierzadko wspierających i uzupełniających rozmowy dyplomatyczne.

Podjętą próbę podsumowania działań restytucyjnych prowadzonych w ostatnich latach przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego nie sposób pominąć problematyki poruszanej wielokrotnie na łamach „Cenne, bezcenne/utracone”, związanej z dokumentowaniem strat wojennych. Aby uniknąć powtórzeń, które niewątpliwie musiałyby pojawić się podczas ponownego opisywania sposobu pozyskiwania informacji o zaginionych obiektach oraz metodach ich katalogowania, skupię się na aktualnych działaniach i nowych inicjatywach podejmowanych w tym zakresie przez Departament Dziedzictwa Kulturowego. Ich efektem powinno być pogłębienie naszej wiedzy na temat zaginionych dóbr kultury, co daje nadzieję powrotu do spraw, które nie zostały zakończone z powodu braków dokumentacyjnych. Pamiętać bowiem należy, jak ważny dla odnalezienia obiektu jest fakt zarejestrowania go jako straty wojennej. Wszelkie starania o zwrot zabytku możliwe są natomiast dopiero po potwierdzeniu ponad wszelką wątpliwość jego proveniencji.

Jedyna w kraju ogólnopolska baza danych strat wojennych prowadzona od początku lat. 90. przez Mi-

Fragment pokazu „Museum Utracone” zrealizowanego na murach obronnych Starego Miasta w Warszawie podczas Nocy Muzeów w 2011 r. Fot. Danuta Matloch

nisterstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego¹ jest głównym źródłem informacji i skutecznym instrumentem w walce o odtworzenie polskich zbiorów, zdewastowanych w wyniku rekwizycji, grabieży i zniszczeń. Po 2000 r. baza była wielokrotnie przebudowywana i modernizowana. Wynikiem tych prac jest sprawne, nowoczesne narzędzie, wyposażone w rozbudowany system gromadzenia oraz wyszukiwania danych, umożliwiające bardzo szybkie zgromadzenie materiału bibliograficznego, archiwalnego i ikonograficznego. Pozwala to na błyskawiczne przygotowanie wniosków restytucyjnych, stanowiących pierwszy krok do odzyskania utraconego obiektu.

Po zakończeniu prac nad budową infrastruktury technicznej przystąpiono do weryfikacji i uzupełniania danych wpisywanych do rejestru w ciągu ostatnich dwudziestu lat przez kolejnych pracowników, i współpracowników ministerstwa. Ogromnym wyzwaniem stojącym obecnie przed zespołem ds. strat wojennych działającym w Departamencie Dziedzictwa Kulturowego MKiDN jest, oprócz rutynowych prac związanych z opracowywaniem nowych kart utraconych zabytków, analiza przeszło 60 tys. rekordów wprowadzonych do bazy oraz ich

ponowna weryfikacja, opierająca się na materiale źródłowym. Postęp związany z cyfryzacją zasobów, jaki dokonał się i wciąż dokonuje w muzeach i instytutach badawczych, umożliwia bowiem dotarcie do nieznanych przekazów które, mamy nadzieję, rzucą nowe światło na sprawy nadal oczekujące pomyślnego zakończenia.

Kolejnym istotnym elementem aktywności ministerstwa są inicjatywy związane z popularyzowaniem tematyki strat wojennych. Departament Dziedzictwa Kulturowego jest wydawcą katalogów strat wojennych. W ramach serii wydawniczej Straty Kultury Polskiej dotychczas ukazały się m.in. opracowania dotyczące strat wojennych malarstwa polskiego i obcego, numizmatyki, zabytków archeologicznych oraz grafiki i rysunku z kolekcji gdańskiego kupca Jacoba Kabruna, stanowiącej część zbiorów Muzeum Narodowego w Gdańsku. Jedną z ostatnich publikacji, która ukazała się w 2011 r. zasługuje na szczególną uwagę. *Leihglocken. Dzwony z obszaru Polski w granicach po 1945 roku przechowywane na terenie Niemiec* autorstwa Marcelego Tureczka to pozycja wyjątkowa, prezentująca blisko 1300 zabytków sztuki ludwisarskiej, utraconych przez

kościoty na Ziemiach Zachodnich i Północnych, ze wskazaniem parafii na terenie Niemiec, do których przekazano dzwony w latach 50. XX w. Dotarcie do unikatowej dokumentacji archiwalnej przechowywanej w Glockenarchiv w Norymberdze pozwoliło na przygotowanie książki, w której nie poszukujemy utraconych zabytków, jak to zwykle bywa w przypadku strat wojennych, ale wskazujemy miejsca ich możliwego przechowywania. Otwiera to zupełnie nowe możliwości działań restytucyjnych. W przygotowaniu są kolejne tomy strat malarstwa polskiego i obcego, złotnictwa, strat przedwojennego Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych oraz prywatnych kolekcji z terenu Warszawy. Trochę się zwłaszcza o zapewnienie łatwego dostępu do informacji o poszukiwanych zabytkach kolekcjonerom, domom aukcyjnym oraz innym zainteresowanym instytucjom. W tym celu na stronie internetowej Ministerstwa Kultury utworzono serwis tematyczny poświęcony stratom wojennym, w którym publikujemy wizerunki utraconych obiektów.

Systematyczne prace MKiDN, których spektakularnym rezultatem było ostatnio kilka powrotów dzieł sztuki zainteresowały opinię publiczną, w tym środowiska zajmujące się

na co dzień działalnością w zupełnie innym obszarze. W 2010 r. Stowarzyszenie Komunikacji Marketingowej SAR, zrzeszające firmy działające w branży reklamowej, zainaugurowało autorski projekt „Muzeum Utracone”. Co roku podczas akcji Noc Muzeów prezentowany jest szerokiej publiczności multimedialny spektakl przedstawiający w atrakcyjnej formie najbardziej poszukiwane straty wojenne. W 2010 r. projekt ten został zgłoszony do programu Europejskiej Nocy Muzeów oraz programu promującego Warszawę jako Europejską Stolicę Kultury 2016. Spektakl z 2011 r. zrealizowany na murach obronnych warszawskiego Starego Miasta objęty był patronatem Polskiego Komitetu ds. UNESCO, patronatem Prezydenta m. st. Warszawy oraz patronatem honorowym p. Anny Komorowskiej, matzonki Prezydenta RP. Spektakle ogląda każdorazowo po kilkanaście tysięcy widzów.

Efektom wspomnianych inicjatyw jest widoczny wzrost zainteresowania pochodzeniem zabytków, o czym świadczy zwiększona liczba zapytań kierowanych do Departamentu oraz otrzymywanych informacji, które niejednokrotnie stają się impulsem do podjęcia starań o zwrot utraconego dobra kultury. Tak było choćby w przypadku odzyskania w 2006 r. *Portretu Karola Podlewskiego* Jana Matejki, który został zidentyfikowany przez ówczesnych posiadaczy dzięki informacjom umieszczonym na stronie internetowej MKiDN.

Nie wstępując się w analizę poszczególnych przypadków skutecznej restytucji dóbr kultury, które były tematem osobnych artykułów publikowanych na łamach „Cenne, bezcenne/utracone” pragnę przybliżyć, szczególnie intensywnie w ostatnich latach, próby wykorzystania na szeroką skalę metod wspierających dyplomatyczne negocjacje. Rozmowy prowadzone przez Ministerstwo Kultury lub Ministerstwo Spraw Zagranicznych przy udziale polskich placówek dyplomatycznych zostały opisane w artykule opublikowanym w ostatnim numerze ww. kwartalnika przez p. Monikę Kuhnke². Rzeczy-

wistość najczęściej wyprzedza jednak przyjętą doktrynę. Uptyw czasu od zakończenia II wojny światowej sprawia, że wiele z odnajdywanych dzieł sztuki trafiło do obrotu jako przedmioty transakcji handlowych, darowizn i spadków. Status prawny tych obiektów jest często na tyle skomplikowany, że wymusza od strony polskiej zastosowanie dodatkowych procedur. W takich przypadkach coraz częściej korzystamy z pomocy instytucji i organizacji, które dotychczas nie były kojarzone w powszechnej świadomości z odzyskiwaniem dóbr kultury. Jedną z nich jest Krajowy Zespół do Walki z Przestępczością Przeciwko Dziedzictwu Narodowemu, działający w Biurze Kryminalnym Komendy Głównej Policji. Pozytywnym przykładem takiej współpracy jest odzyskanie litografii Józefa Czajkowskiego *Cmentarz Ojców Reformatorów w Krakowie*. Grafika należąca do Muzeum Śląskiego w Katowicach zaginęła w czasie II wojny światowej i figurowała jako strata wojenna w bazie danych prowadzonej przez MKiDN. Stały kontakt i wymiana informacji między Komendą Główną Policji a Ministerstwem doprowadziły do szybkiego zidentyfikowania zabytku zaarrestowanego przez policję w Szczecinie i zwrócenia go właścicielowi. W dużej części straty wojenne odnajdywane są poza granicami kraju. Praktyka wykazała, że włączenie organów ścigania do postępowania jest efektywne również w sprawach o charakterze transgranicznym. Zdarza się, że dom aukcyjny lub osoba prywatna będąca w posiadaniu zrabowanego dobra kultury nie wyrażają woli rozpoczęcia rozmów na temat jego zwrotu. Ogromne możliwości daje wówczas interwencja Interpolu, który na wniosek Ministerstwa i KGP podejmował działania mające na celu aresztowanie spornego dzieła sztuki. Instrumentem wykorzystywanym w przypadku zabiegania o udaremnienie ponownej sprzedaży straty wojennej stało się również zarejestrowanie obiektu w międzynarodowej bazie danych „Stolen

Works of Art”, prowadzonej przez Sekretariat Generalny Interpolu w Lyonie.

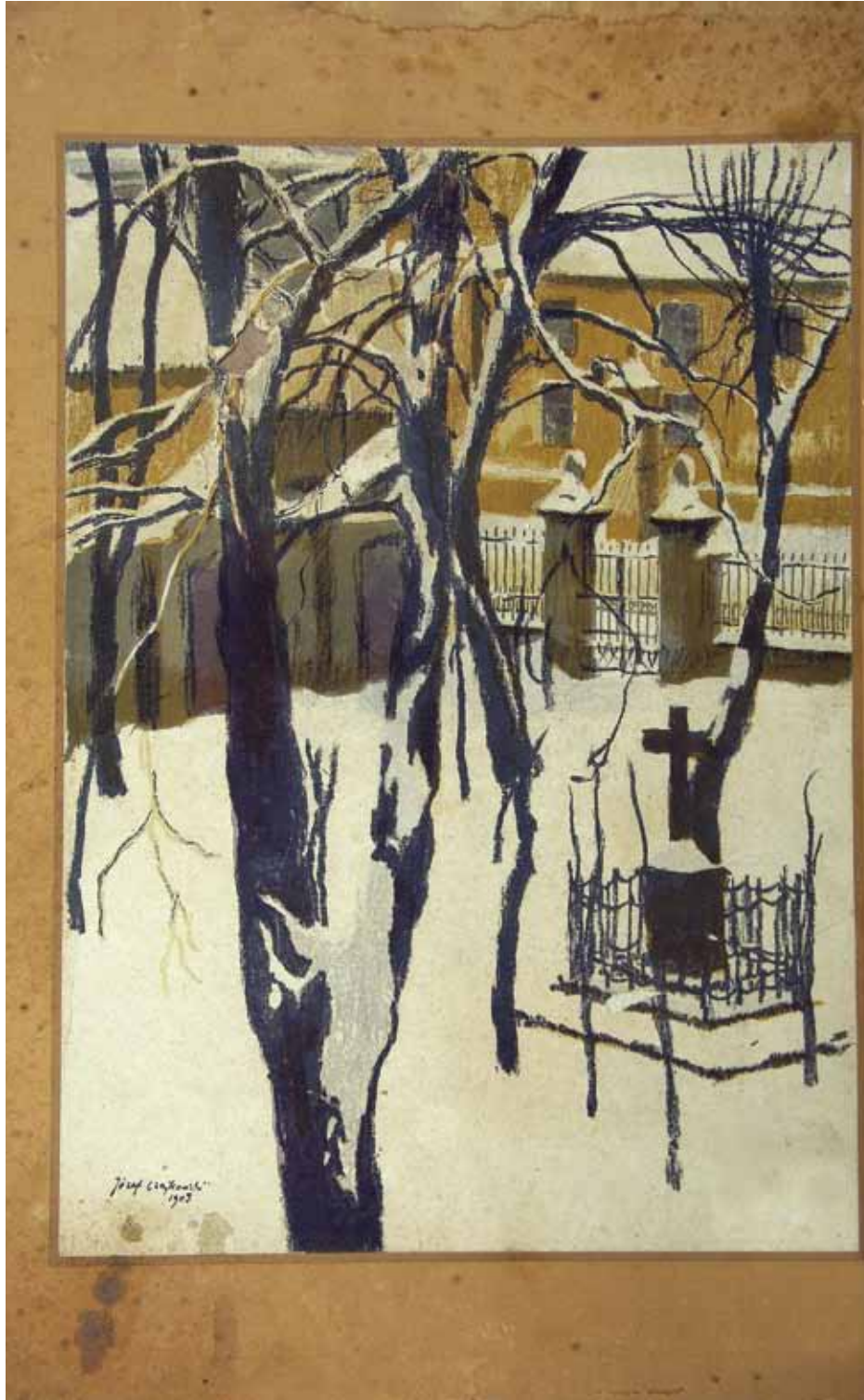
W ostatnich dwóch latach rozwinęła się współpraca MKiDN z Prokuraturą, której szerokie kompetencje dopuszczają m.in. możliwość skierowania wniosku o międzynarodową pomoc prawną. Powyższa procedura przyniosła pozytywny efekt choćby w przypadku zabezpieczenia obrazu Aleksandra Gierymskiego *Żydówka z pomarańczami*. Wstawiający odmówił wówczas uznania roszczeń strony polskiej i zapowiedział, że nie wycofa obrazu z aukcji pomimo, iż został poinformowany o jego pochodzeniu. Na podstawie decyzji niemieckiego sądu uniemożliwiono sprzedaż płótna, co z kolei pozwoliło na rozpoczęcie rozmów w sprawie jego zwrotu. Ostatecznie obraz powrócił do Muzeum Narodowego w Warszawie, w lipcu 2011 r.

Na szczególną uwagę zasługują specjalny status, jaki straty wojenne posiadają na terenie Stanów Zjednoczonych. Znane są inicjatywy, które pod koniec lat 90. doprowadziły do zwołania w Waszyngtonie międzynarodowej konferencji, której celem było podjęcie działań koniecznych dla ostatecznego uregulowania zaszczości z okresu II wojny światowej, ze szczególnym uwzględnieniem własności publicznej, archiwów i księgozbiorów.³ Pokłosiem konferencji było między innymi wystosowanie przez American Association of Museums wytycznych, zgodnie z którymi żadne dzieło sztuki o nieznanym lub kontrowersyjnym pochodzeniu nie może znajdować się w zbiorach muzeów zrzeszonych w stowarzyszeniu pod groźbą utraty członkostwa. Zgodnie z duchem konferencji waszyngtońskiej, placówki powinny nie tylko jak najszybciej rozpatrywać napływające wnioski restytucyjne, ale i wykazać się dużą inicjatywą w odnalezieniu właścicieli obiektów bezprawnie pozostających w ich posiadaniu. Konferencja nałożyła na muzea obowiązek prowadzenia systematycznych badań proveniencyjnych, niemniej nie odnosiła się do dóbr kultury pojawiających się na rynku antykwarycznym

lub znajdujących się zbiorach prywatnych. Przełom w rozwiązywaniu tego typu spraw nastąpił dopiero w 2010 r., kiedy to nasze MKiDN, dzięki pośrednictwu i pomocy ze strony Konsulatu Generalnego RP w Nowym Jorku, nawiązało współpracę z federalną agencją dochodzeniową Immigration and Customs Enforcement (ICE). Agencja ta skutecznie wspiera starania strony polskiej, badając straty wojenne pod kątem legalności ich wwiezienia na terytorium USA. Szerokie kompetencje ww. instytucji doprowadziły do aresztowania i zwrotu dwóch obrazów Juliana Fałata, należących do przedwojennych zbiorów Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Warszawie⁴. Obecnie Ministerstwo współdziała z ICE w sprawie odzyskania kolejnych pięciu obrazów.

Praktyką ostatnich lat stało się korzystanie z profesjonalnej obsługi prawnej. Na podstawie analiz przygotowywanych przez kancelarie specjalizujące się w problemach własności dóbr kultury tworzone są plany działań, których celem jest szybkie i pozytywne zakończenie postępowania. Pamiętać należy, że większość systemów prawnych chroni nabywcę prawa własności w dobrej wierze. Nieprzejednana postawa strony przeciwnej oraz, dowiedzione przez nią wobec petnomocnika strony polskiej, skuteczne nabycie praw do obiektu może powodować konieczność zawarcia kompromisu. Najczęściej wiąże się on z wypłatą rekompensaty. Zaznaczyć należy, że rozwiązanie to stosowane jest jedynie w przypadku braku możliwości odzyskania straty wojennej na drodze prawnej, a wypłacona kwota nie stanowi wartości rynkowej przedmiotu. Koszty z tym związane pokrywają sponsorzy i nie obciążają one tym samym budżetu państwa.

Profesjonalizacja i różnorodność prowadzonych działań oraz koope-

Litografia Józefa Czajkowskiego *Cmentarz Ojców Reformatorów w Krakowie* własność Muzeum Śląskiego w Katowicach odzyskana dzięki współpracy Departamentu Dziedzictwa Kulturowego w MKiDN i Krajowego Zespołu ds. Walki z Przemysłem Przemysłowym Przeciwko Dziedzictwu Kulturowemu KGP. Fot. Marek Łuczak/KWP Szczecin

racja wielu podmiotów aktywnych w obszarze restytucji dóbr kultury doprowadziły do zauważalnej poprawy efektów działań restytucyj-

nych, czego dowodem jest liczba zabytków powracających po wielu latach do swoich prawowitych właścicieli.

PRZYPISY

¹ Początkowo dokumentację i restytucję gromadzono w ramach działalności Biura Petnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą, którego urząd powołano uchwałą

Rady Ministrów w 1991 r. Po zniesieniu urzędu Petnomocnika w 2001 r., jego zadania przejął Minister Kultury. Obecnie prace kontynuowane są przez Departament Dziedzictwa Kulturowego.

² M. Kuhnke, *Polscy dyplomaci i polskie zabytki*, „Cenne, bezcenne/utracone”, nr 4 (69) 2011.

³ *Washington Conference On Holocaust-Era Assets*, November 30-December 3, 1998. Depart-

ment of State Publication 10603, Bureau of European Affairs, Released April 1999.

⁴ K. Chabowska, *Skradzione, wywiezione... odzyskane*, „Cenne/bezcenne/utracone”, nr 4 (69), 2011.